

Knihy v době panování Rudolfa II.

V roce 1576, kdy se císař Rudolf II. ujal říšských panovníckých povinností (českým králem byl korunován 22. 9. 1575), měl knižtisk za sebou již více než 120 let své historie. Za tu dobu se prosadil jako nepostradatelná součást života tehdejších společenských vrstev ve všech sférách lidské činnosti. Přirozeným vývojem se právě v poslední čtvrtině 16. století, v době vlády Rudolfa II. a jeho přebývání v Praze, dostal knižtisk na úroveň, přitahující dodnes pozornost historiků i zájem laičků. Okolnosti, dané přenesením císařského sídla do Prahy v roce 1583, nepochybně přispěly k určitým specifickým rysům, kterými se knižní kultura rudolfínského období poznamenává, podobně jako jimi byly ovlivněny poměry v jiných oblastech společenského dění.

Přítomnost císařského dvora s sebou nesla zintenzivnění a rozšíření kontaktů s cizinou, které se odrazily i v autorských a mecenášských kruzích kolem tiskáren, silnici zahraniční knižní trh ovlivňoval i trh domácí i tematický výběr vydávaných spisů včetně překladové literatury, kvantitativní nárůst škol rozšiřoval okruhy čtenářů a rozvíjeji se věda se proplétala s estetickými naukami.

Portrét Rudolfa II. v tisku, vydaném k jeho úmrtí Šimonem Lomnickým z Budče *O jeho milosti Císaře, Pohřební píseň* ..., Praha, Jonata Bohutský z Hranic 1612. [Zdroj: P. Kneidl, *Česká lidová grafika* ..., Praha 1983.]

Portrét císaře Rudolfa II. nad vedutou Prahy z titulučního listu *Kalendáře* na rok 1604 od Kašpara Ladislava Stehlika z Čenkovra (bez uvedeného místa tisku a jména tiskáře). [Zdroj: L. Lábek, in: *Umění. Sborník pro českou výtvarnou tvorbu*, 1938.] K. L. Stehlik (1571–1613), mistr svobodných umění, se specializoval na sestavování a vydávání kalendářů a minucí. Do roku 1599 působil jako geometr císaře Rudolfa, byl důvěrným přítelem Tychona Brahe, po smrtku se vrátil do své rodné Plzně a působil v městské radě.

Současná výstava přibližuje vybranými ukázkami ze soudobých tisků tematickou, literární a druhoovou, jazykovou i typografickou rozmanitost vydávaných spisů, zrcadlících poměry rozporuplné doby, která nesla společnost k rozkvětu, avšak s bublajícími zárodky tragického konfliktu.

Tiskařské prostředí bylo úzce propojeno s osudy společnosti a to více, že tiskaři byli většinou osobnostmi aktivně účastnými okolního dění a mnohdy tvůrci způsobem usměrňujícími produkci tiskárny podle svých názorů, ať již šlo o velké podniky nebo tiskárny s pouhými několika počiny.

Přes určitou různorodost v tematické orientaci jednotlivých tiskáren představuje pro nás dnes jejich produkce ve svém celku dostatečně výmluvnou mozaiku. Začteme-li se do dochovaných knih, ožívají před námi příběhy, které přesvědčivě dokazují, kolik stýných bodů máme se svými předky. Poznáváme náboženské a politické různé, válečné a mocenské rozbroje, přírodní katastrofy a lidská nštěstí, pronikneme do tehdejších znalostí o obklopujícím světě, dozvíme se osudy jednotlivců.

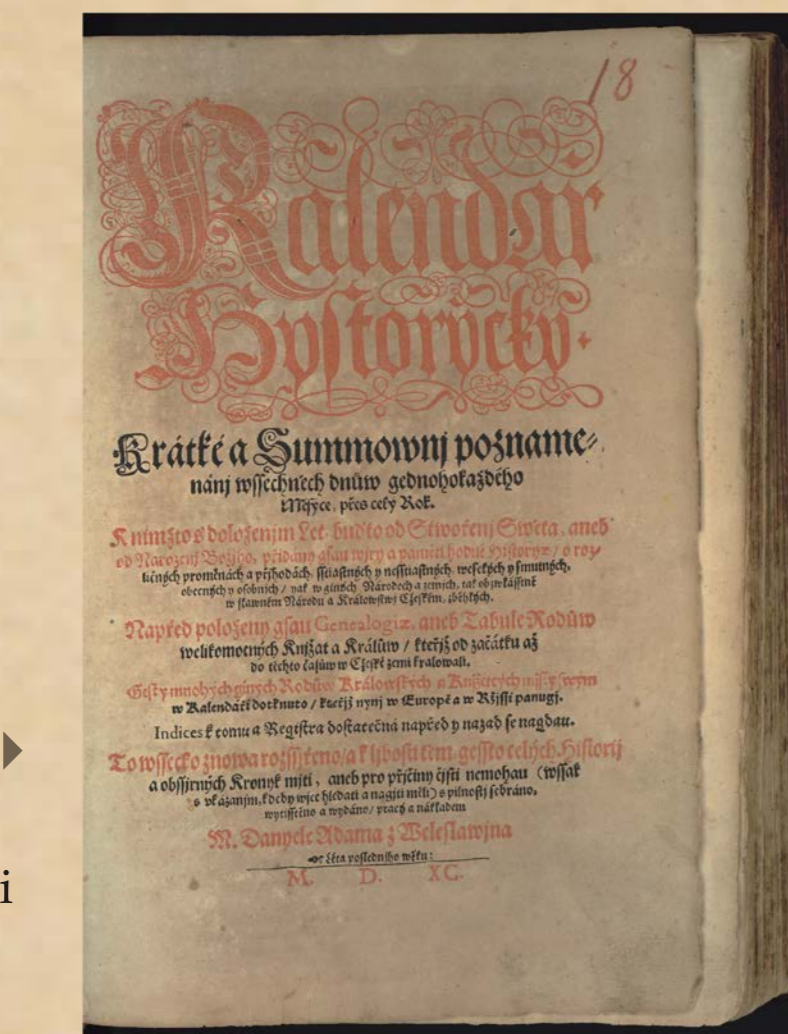
Vydřeno statisticky, bylo v této čtvrtině 16. století vytištěno 70 procent z celkové dnes známé produkce domácích tiskáren v rozmezí let 1501–1600.

Není překvapivé, že knižtisk byl v rudolfínské době soustředěn v Praze, kde měl silné zastoupení rovněž v předchozích desetiletích i později. V poslední čtvrtině 16. století se na celkové produkci pražští tiskaři podíleli 40 procenty.

Nejslavnější stopu z rudolfínského období zanechala do budoucnosti tiskárna melantriško-veleslavinská. Daniel Adam z Veleslavína (1546–1599) převzal v roce 1589 dílnu svého tchána Jiřího Melantricha z Aventinu (1511–1580), v níž předtím působil. Od roku tohoto správcovství – 1586 – do své smrti vydal nejméně 139 publikací (62 latinských, 60 českých, 2 německé a 15 vicejazyčných). Byl příkladem tiskáře, který nešel jen za ziskem, ale sledoval produkci své tiskárny vzdělavatelské cíle, které mu pomáhal uskutečňovat okruh sympatizující autorů, překladatelů a editorů. Do všech těchto tvůrčích činností byl sám Daniel Adam zapojen.

Portrét Daniela Adama z Veleslavína v albu významných českých a moravských osobností 87 *Abbildungen Böhmischer und Mährischer Gelehrten und Künstler* ..., na němž se mědirytinami podílil a svým nákladem vydal Jan Jiří Balzer (Praha, konec 18. století). [Knihovna Akademie věd ČR.]

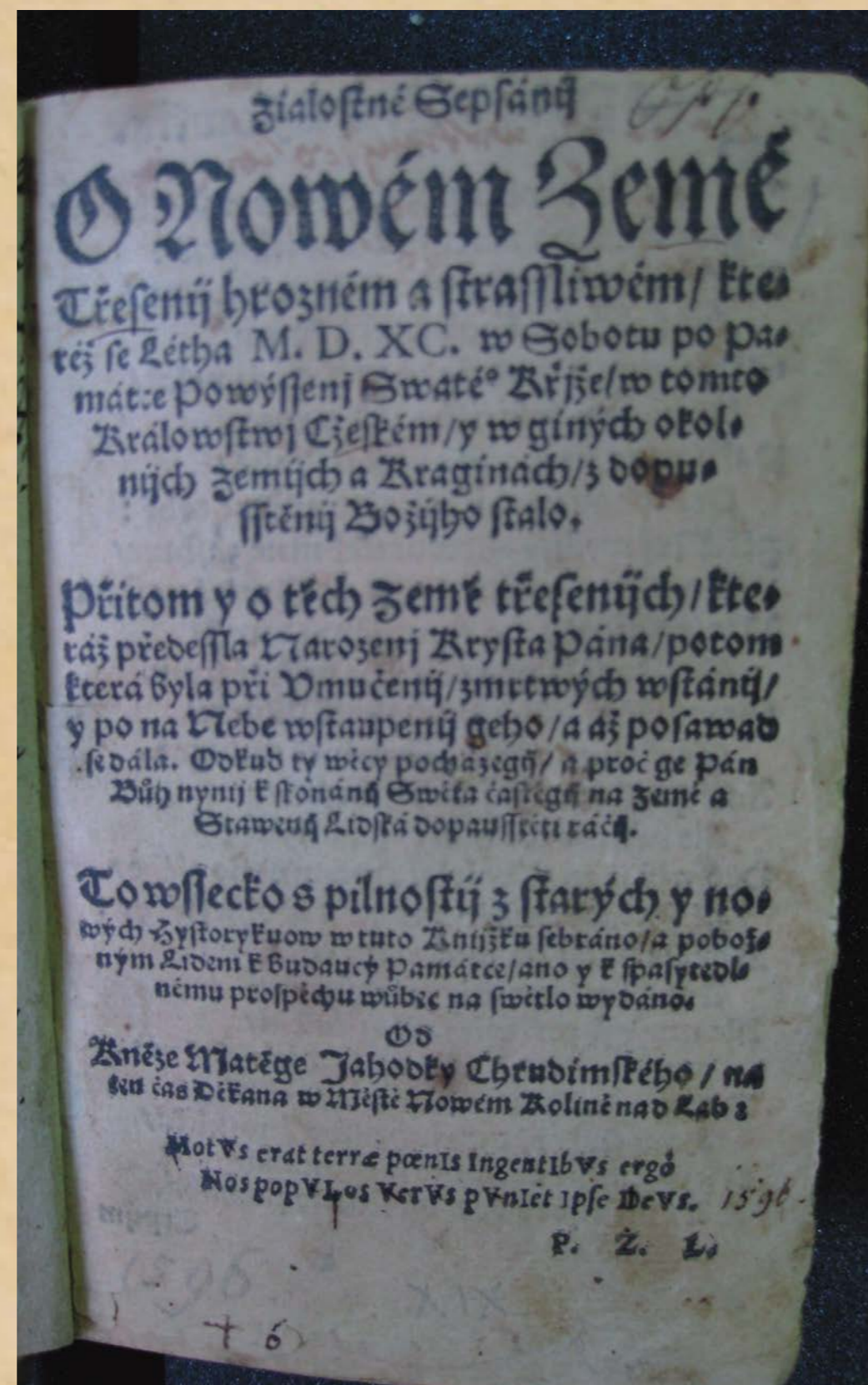

Adamův *Kalendář historický* z roku 1590, v němž autor i tiskář v jedné osobě sepal historické události podle jednotlivých dnů v roce. [Knihovna Akademie věd ČR.]

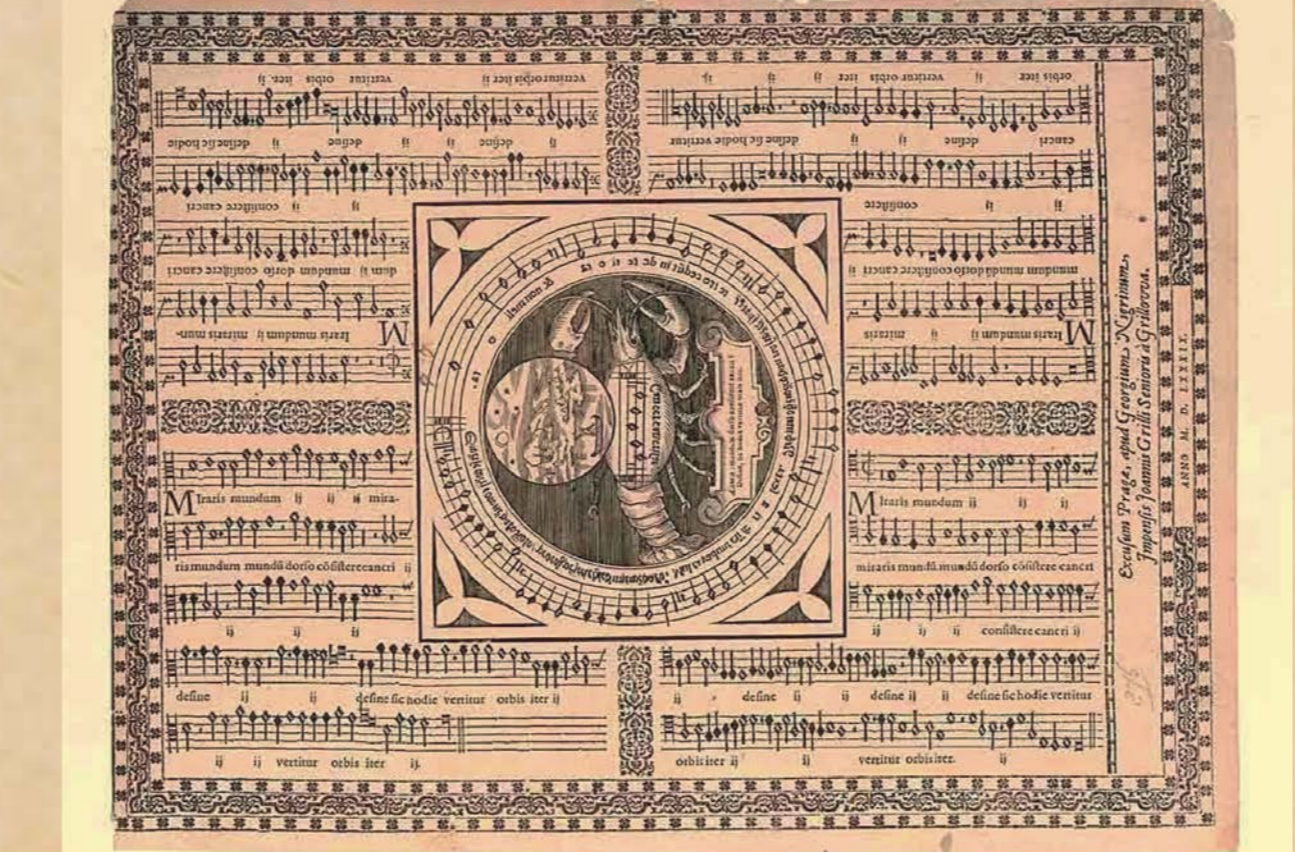
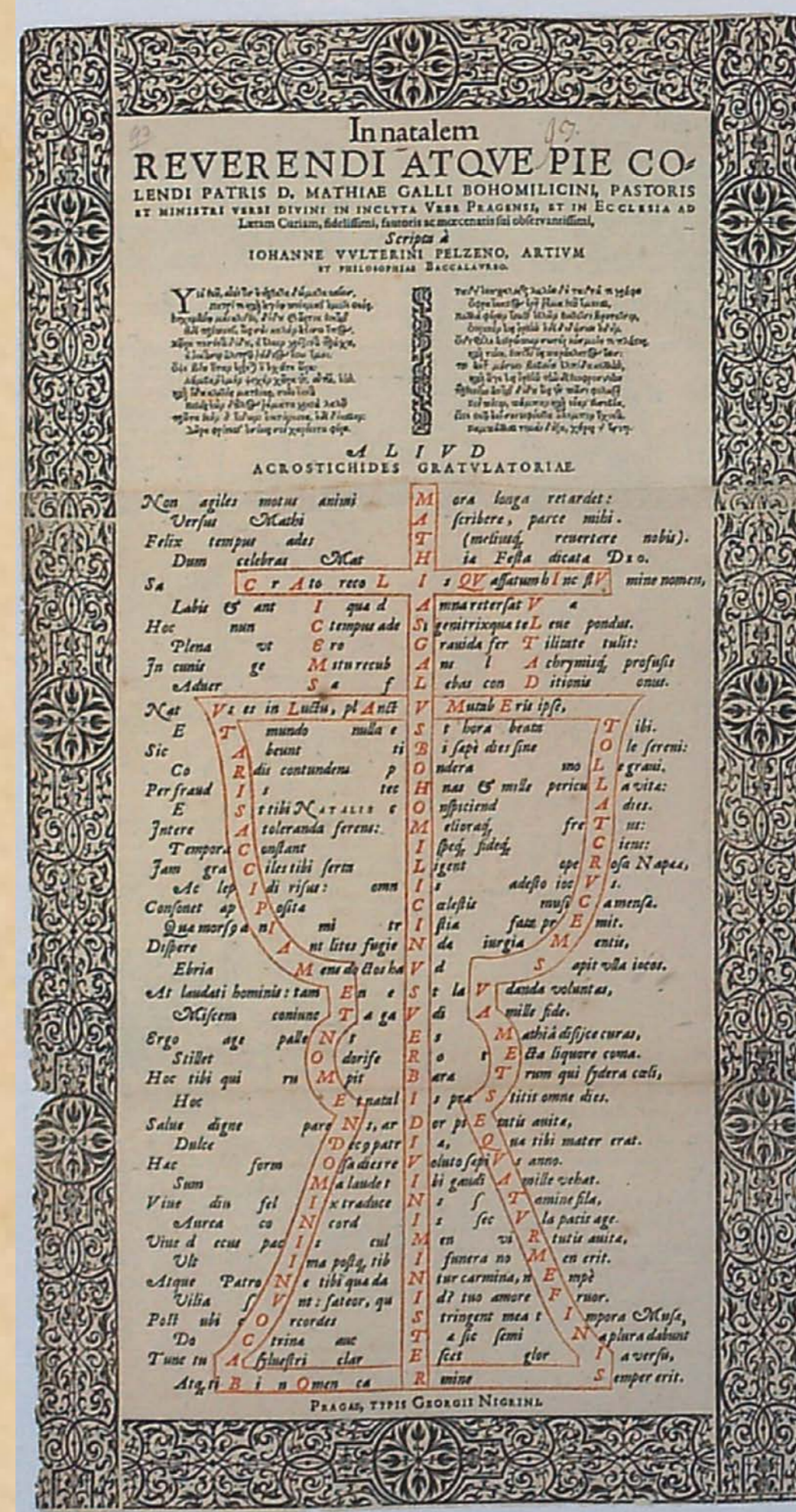

Portrét Michaela Peterleho Na soudobé podobizny tiskařů je jejich produkce skoupá, stejně jako jiné prameny. O zachování své podoby se dobře postaral Michael Peterle st. (1537–1588) – je portretován na známém obrazu „Epitaf tiskáře Michaela Peterla“ od Bartoloměje Sprangera (1546–1611) v kostele sv. Štěpána na Novém Městě pražském a na medaili, kterou si dal razit patrně nedlouho před smrtí u Antonia Abondia (1538–1591), medailéra na dvoře Rudolfa II. Pražská tiskárna M. Peterleho ze Saska a jeho stejnojmenného syna (†1593) zásobovala knižní trh především literaturou v latině (50 tisků) a němčině (39 tisků), oproti 25 tiskům českým. Výrazný podíl na její produkci měly jednotlivci. [Zdroj: P. Kneidl, in: *Bibliotheca Strahoviensis* 1, 1995.]

Daniel Adam z Veleslavína zemřel téměř se svým stoletím, 18. října 1599, v roce po celé desetiletí očekávaném s obavami jako čas velké proměny, předznamenávající konec věku. O různých zivelných pohromách, dobově chápaných jako trest dopadající na stále více hrlejší společnost a dávaných do souvislosti s božími napomenutími, přinášely zprávy i početné příležitostné tisky.

Matěj Jahodka (1540–1604): *Žalostné sepsání o novém země třeset hrozném a strašlivém, kteréž se Létma M. D. XC. v sobotu po památce Povýšení Svaté[ho] Kříže [=15. září 1590], v tomto Království českém, i v jiných okolních zemích a krajínách, z dopuštění Božího stalo. ...* Praha, Daniel Sedláčský 1590. [Strahovská knihovna Královské kanonie premonstrátů v Praze.] Pro svou dobu charakteristický spis děkana v Kolíně nad Labem M. Jahodky, v němž podává kromě popisu prozíthého zemětřesení i historický přehled všech zemětřesení minulých, s důrazem na jejich teologické příčiny (výraz božího hněvu). Kompilační metoda shromažďování dat ze spisů jiných autorů byla tehdejšími autory velmi používaná. Tiskář Daniel Sedláčský (†1613) byl v roce 1582 zakladatelem rodné tiskařské linie, jejíž dílna zanikla až roku 1689. Kromě značného množství příležitostných tisků latinské poezie tiskl zpravodajské listky, jejichž vydávání jeho dědicové v profilu tiskárny nejen udrželi, ale položili tak začátek i domácímu novinařství. V produkci D. Sedláčského se rovněž odrazil jeho vztah k polskému prostředí – vytiiskl spisy B. Paprockého.

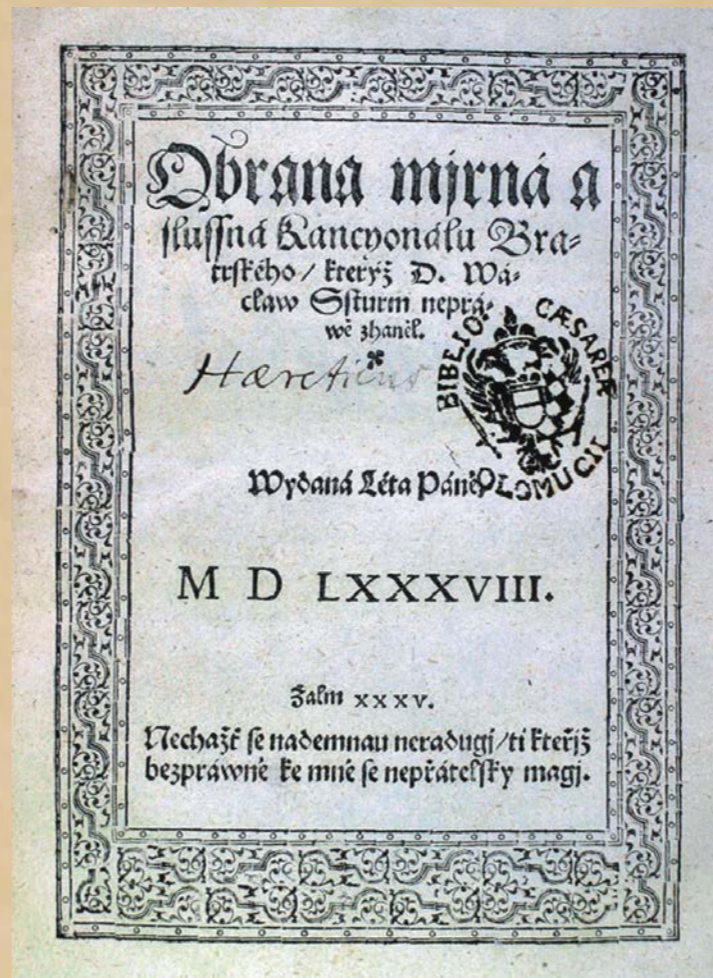

Cancer cancrisat. Miraris: mundum dorso consistere cancri? Desine, sic hodie verititur orbis iter. Praha, Jiří Černý z Černého Mostu 1589. [Zdroj: Manuscriptorium, *Sbírka Dobtenských.*] Ukázka výpravného jednotlivci, jehož vydání tiskárně J. Černého zadal rakovnický humanista Jan Gryll z Gryllova st. (1525–1597). Očekávaný konec světa, chápaný jako jeho zpětný chod, je zde symbolizován nejen rakem, ale také obráceným textem kolem něho. Zakladní teze je doprovázena čtyřhlasou notací. Produkce tiskárny J. Černého z let 1571–1606 nám dnes svoji dobu představuje cca 600 známými tisky širokého tematického záberu (mezi nimi na 150 jednotlivců). S okruhem autorů různého názorového zaměření vybudoval J. Černý nejvykonnější tiskařskou oficínu předbělohorských Čech, která své výrobky uplatňovala i na zahraničním trhu.

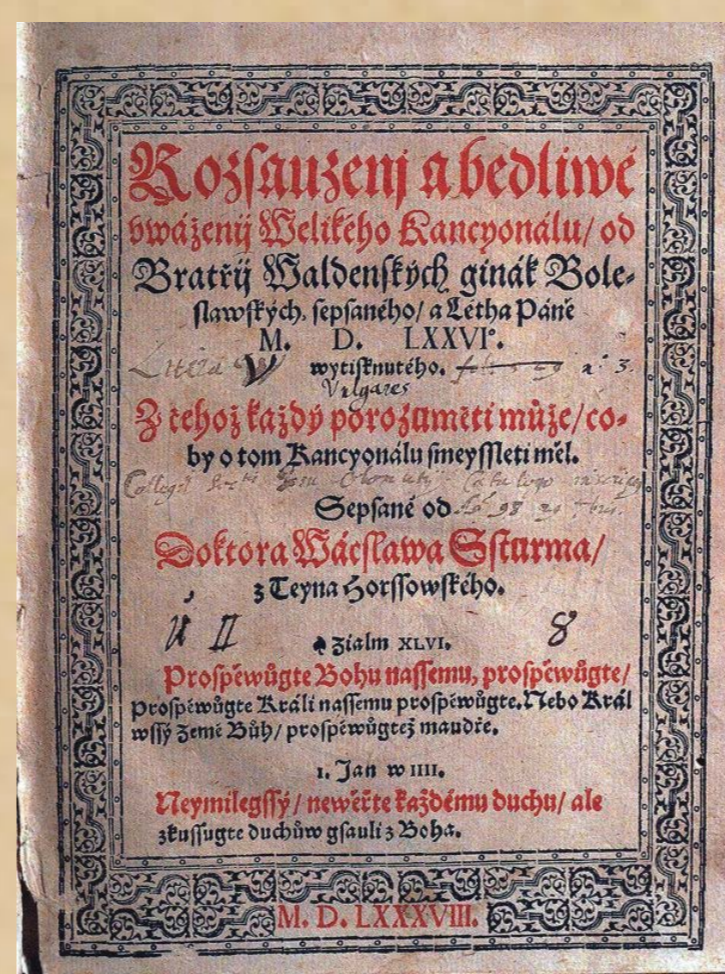
Jednotlivci s blahopřáním Jana Vulterina z Libě Hory k narozeninám Matěje Galla se sazbou ve tvaru kalichu s křížem. Praha, Jiří Černý z Černého Mostu 1583–1585(?). [Zdroj: P. Voit, *Encyklopedie knihy* ..., Praha 2006.]

Velký početní podíl na zakázkách především pražským tiskárnám měly tzv. příležitostné tisky, objednávané například k různým společenským i soukromým událostem (narození, svatby, úmrtí, studia). Byly vybaveny buď jednoduchým dekorem nebo, u dražších variant či jednotlivců určených i k výzdobě místnosti, též ilustracemi či dokonce figurální sazbou s často symbolickým nebo metaforickým významem. Autorsky se v tomto oblíbeném žánru vysokou měrou uplatnili latinsky píšící humanisté.

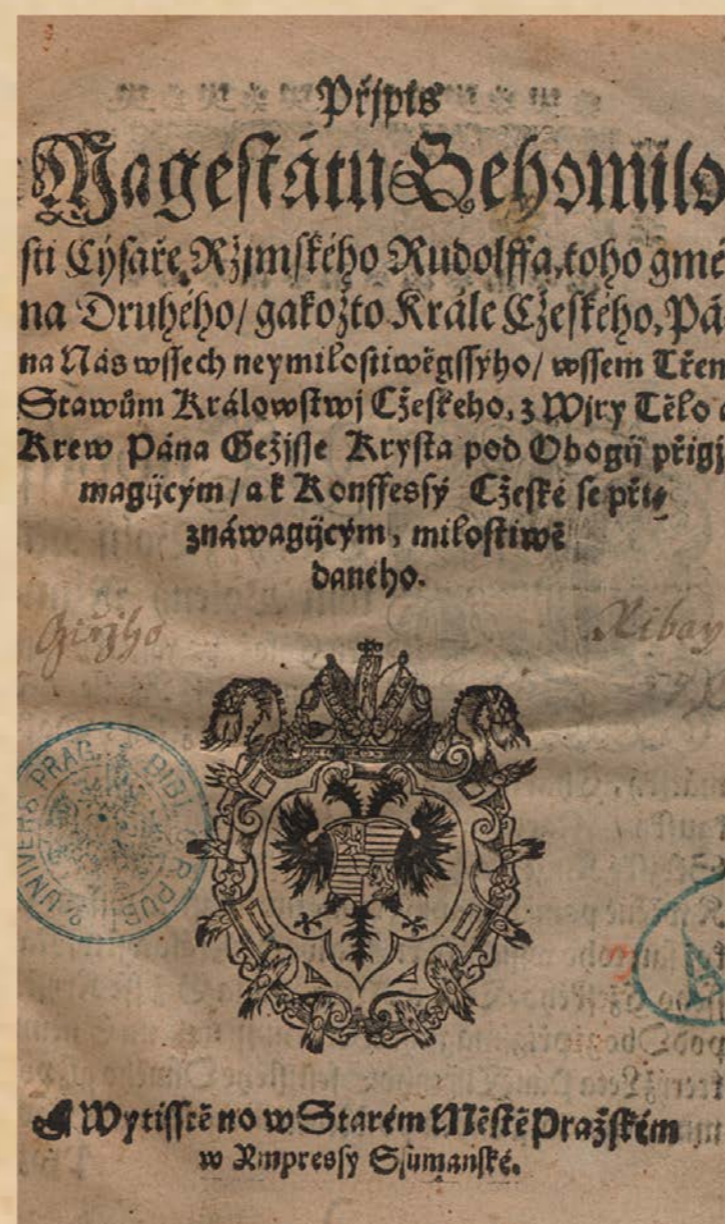
Knihtisk byl pochopitelně rovněž vynikajícím prostředkem náboženských polemik, které hýbaly Evropou. K nim měly blízko i mravoučné a nábožensky vzdělavatelské spisy. V českém prostředí byl jedním z témat učení Jednoty bratrské. Z katolické strany polemicky vystupovali například Václav Šturm, Václav Brozius a Lukáš Laetus.

Obrana jména a kancionálu bratrského, kterýž doktor Václav Šturm nepřáde žháněl. Vydána léta Páně 1588. [Zdroj: Knihopis Digital.] Na polemiku V. Šturma reagovala Jednota bratrská odpovědí vytištěnou bez uvedeného místa a jména tiskáře.

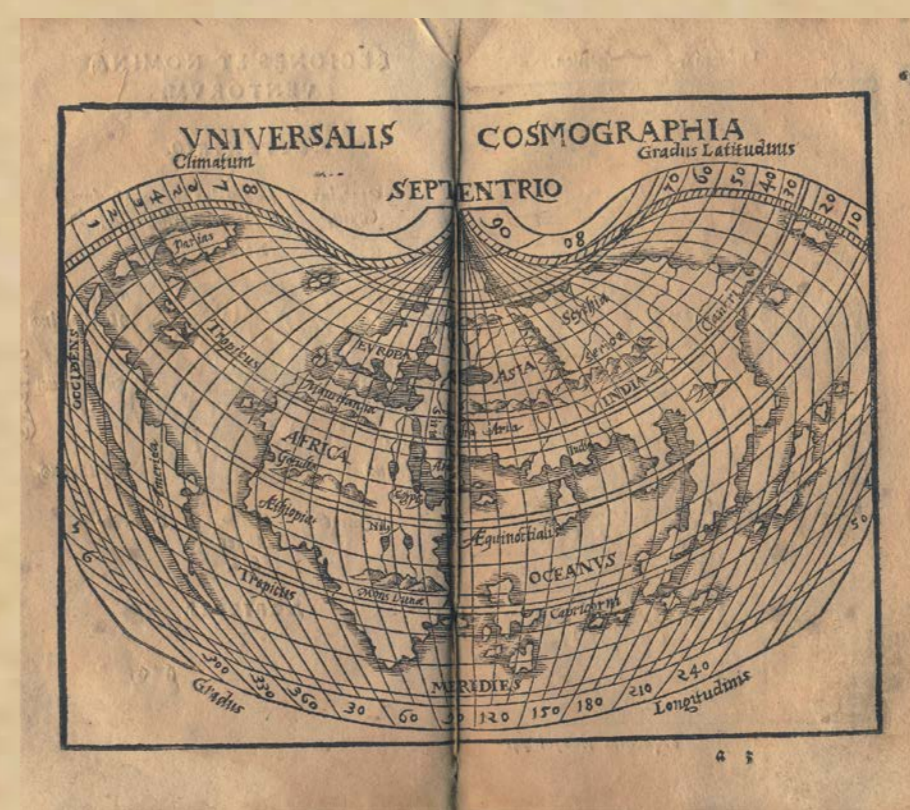
Václav Šturm (1533–1601): *Rozsouzení a bedlivé uvážení velkého kancionálu od bratří Valdenských, jinak Bolešlavských, sepsaného a léta Páně 1576. vytišknutého. Z čehož každý porozumět může, co by o tom kancionálu smejšletel měl.* Praha, Burian Valda a Jan Jicinsky ml. 1588. [Zdroj: Knihopis Digital.] Tiskárna B. Valdy a jeho syna Oldřicha produkovala katolickou náboženskou literaturu, knížky lidového čtení a především novinové letáky, téměř vše v češtině (z 96 tisků u B. Valdy bylo jen 5 německých, od O. Valdy nejsou dokonce žádné cizojazyčné tisky známy, jen 31 českých). J. Jicinský ml. vedl tiskárnu pouze pět let, vytiiskl na 40 tisků (až na 2 německé všechny v češtině) a vydával spisy katolíkům i luteránům.

Připis *Majestátu Jeho Milosti císaře římského Rudolfa toho jména druhého, jakožto krále českého ... všem třem starým Království českého, z viry těla a krevi Pána našeho Ježíše Krista pod obojí přijímajícím a k Konfessi české se přiznávajícím, milostivé daného.* (Dán na Hradě pražském ... 6. 7. 1609). Praha, Jan Schumann – dědic 1609. [Zdroj: Knihopis Digital.] Rudolfovým Majestátem dostali čeští nekatolíci poprvé písemný příslib náboženské svobody. Tim nastala významná společenská a politická změna, která ovšem skončila s bitvou na Bílé hoře. Z tiskařské dílny Jana Schumanna, původem Němce, který ji v Praze založil v roce 1585 a po jeho smrti v roce 1594 jí dala spravovalu dědicové a konsorcium až do roku 1637, vzešlo v rudolfínské době přes 350 tisků. Více než poloviční podíl na tomto tiskařském podnikání patřil latinským příležitostným tiskům humanistické poezie. Ve vydávání dědicové i německých novinových letáků předstihla tato tiskárna ostatní – dílnu Dačických, Valdů, D. Sedláčského, M. Štrause. Finanční zajištění z těchto tisků pak J. Schumannovi dovolovalo realizovat i náročnější zakázky z oblasti naukové a studijní literatury (např. i spisy Tychona Brahe nebo Bartoloměje Paprockého).

Silný vzájemný vliv vázal knižtisk s rozvojem školství, prospěšným šířením gramotnosti a vzdělanosti. Tištěny byly jazykové učebnice, knihy o dobrých mravech, konverzační příručky, početnice, gramatiky, slovníky. K opakovaně vydávaným oblíbeným autorům patřili například Manuel Álvares (1526–1582), Philipp Melanchthon (1497–1560), Jiřík Goerl z Goerlštejna (1500–po 1591) nebo Basilius Faber (1520–1576).

Vavrinec Benedikt z Nudožer (1555–1615): *Grammaticae Bohemicae ad leges naturalis methodi conformatae et notis numerisque illustratae ac distinctae, libri duo.* Praha, Jan Otmar Jakubův Dačický 1613. [Zdroj: Knihopis Digital.] Latinsky vysvětlená česká gramatika slovenského humanisty V. Benedikta, od roku 1604 profesora pražské univerzity a od 1612 děkana, byla až do národního obrození nejlepší gramatikou vůbec.

O vytištění nejstarší tištěné učebnice zeměpisu u nás se zasloužil Martin Bacháček z Naumeric (†1612), učitel na fačé škol v Čechách, ke konci života hodnostář v různých univerzitních úřadech, na čas též v rektorské funkci. U Schumannů nechal v roce 1595 vytiisknout práci Johanna Hontera Rudimentorum Cosmographicorum ... libri IIII. ..., knížku osmerkové formátu s popisem světdítla, opatřenou rejstříkem lokalit a 16 dřevoryty. Nad mapami jednotlivých zemí jsou vytištěny názvy v latině, němčině a češtině, jinak je text pouze latinsky. [Knihovna Akademie věd ČR.]

[Zdroj: Knihopis Digital.] Chorvatský filolog, filosof, historik, technik a vynálezce Faust Vrančić (Verantius či Veranzius, asi 1551–1617), v letech 1581–1594 dvorní tajemník a rádece císaře Rudolfa II., vydal vlastním nákladem v Praze roku 1605 svůj sedmijazyčný slovník *Dictionaryum septem diversarum linguarum, videlicet Latine, Italice, Dalmaticae, Bohemicae, Polonicae, Germanicae et Ungaricae* ..., který doplnil editor Petr Loderecker. Oproti původnímu pěťjazyčnému vydání (latina, italsitna, dalmáština, němčina, maďarština) je toto rozšířeno o český a polský jazyk. Tiskář J. O. Dačický na tisku spolupracoval s tiskářem M. Štrausem (Pštrosem). Dílny Dačických i Štrause náležely k dešetrvajícím tiskárnám (30 a 33 let), s přibližně stejným počtem tisků, ale mírnými rozdíly v jazykovém a tematickém složení – Štraus realizoval větší počet tisků v němčině nežli Dačičti (19 oproti 10), zato mnohem méně latinských (jen 22, zatímco Dačičti 193). Zanovrou skladou se obě tiskárny blízkými jazyky zavedeným dílnám a po remeslné stránce z nich vzešly i nadprůměrné knihy – u M. Štrause např. v roce 1609 vynikajícím způsobem zvládnutý hudební tisk Charlese Lythouha. J. J. Dačický se postaral o vytištění nejméně 100 tisků v češtině (kromě téměř stejného počtu tisků latinských a 5 německých).

Ukázka z početnice Jiříka Goerla z Goerlštejna († po roce 1591): *Aritmetika, to jest knižka početní neb umění počítav na liních a cifrách, ...* Praha, Jiří Černý z Černého Mostu 1577. [Strahovská knihovna Královské kanonie premonstrátů v Praze.] Autor byl staroměstský pražský notář, a jak sám píše, aritmetik. V úvodu svého díla vysvětluje, že se složil nejprve německy a ენoval je císaři Rudolfovi, ale protože měl za potřebné, aby vylso i český, sám je přeložil a vydal. Kapitoly jsou uvozeny dřevorezovými ilustracemi k morálnímu poučení.

Mimo Prahu zasahovaly do rudolfínské doby svoji činností nejdéle tyto tiskárny: – v Olomouci dílna Bedřicha Milichthalera, která i za vedení jeho dědiců (celkem 32 let) vytiiskla na 35 spisů českých, 31 latinských a 3 německé, s významným podílem literární tvorby z okruhu olomoucké univerzity, a tiskárna Jiřího Handla, který tiskárnu Milichthalerů odkoupil; – v Kralicích tiskárna Jednoty bratrské, přenesená z Ivancic, která i zde po 40 let pracovala po potreby členů Jednoty (biblické texty, kancionály); – v Litomyšli z Polska pocházející Ondřej Graudens, který změnil nekatolické zaměření litomyšlského knižtiskvé příklonem k polemikám proti Jednotě bratrské. Staral se též o tisk českých překladů polských autorů. Jako tiskář je uveden na jediném dochovaném latinském tisku. – v Brně, kde se od roku 1502 po celé 16. století netisklo, působil až na samém konci rudolfínského období deset let Bartoloměj Albrecht Formann, původem ze Slezska, který tiskl převážně česky (jsou známy jen 3 německé tisky), ale udržoval kontakty s polskými autory.

V dějinách knižní kultury rudolfínského období mají své místo také ženy, nejen jako teneárky, shromažďující své vlastní soubory knih, ale také jako majitelky tiskáren, jichž se ujmaly po ovdovění. Coby autorka byla současně uznávána Alžběta z Kaménka (†1659), vzdělaná dcera hebraisty Albrechta z Kaménka. Výrazně se u nás prosadila i anglická básnířka Alžběta Johana Westonia (1582–1612), nevlástiní dcera alchymisty Eduarda Kellyho, nejprve chráněnce Rožmberků, poté Rudolfa II., u něhož později upadl v nemilost. A. Westonia dožila v Praze, kde byla pochována v kostele sv. Tomáše. V Praze byly její sebrané verše i verše jí věnované vytištěny spolu s korespondencí pražským tiskařem Pavlem Sessiem pravděpodobně roku 1610 v třidílném souboru *Parthenicon*. Westonia s tímto vydáním spokojená nebyla, kromě zafazení některých veršů cizích autorů či jí nesympatických jmen v připojeném seznamu slavných žen kritizovala i množství tiskových chyb. Dřevorezový rámeček titulu strany je příkladem nepřilisi povedené nápodoby, téměř kopie, stejného ozdobného rámeče, který nacházíme v dlehdnějším provedení v soudobých tiscích německých tiskáren. [Foto: Archiv Bibliografie cizojazyčných bohemik, KNAV.] Německý písmolijec a tiskář Pavel Sessius se usadil v Čechách patrně roku 1604 a než je roku 1632 definitivně opustil, vydal zde na 590 tisků. Prvním byl v roce 1606 spis Johanna Keplera *De stella nova*, nicméně přežavovaly latinské příležitostné tisky (450). V češtině je známo z jeho dílny 115 tisků (náboženská a mravoučná literatura, učebnice, pranostiky, kalendáře).

Výstavu připravilo Knihovědné oddělení Knihovny Akademie věd ČR: Anežka Baďurová, Lenka Bártová, Hana Beránková, Andrea Jelinková, Vojtěch Šícha, Lenka Veselá, Anna Vorlíčková. Grafická úprava: Marina Krahulcová, Knihovna Akademie věd ČR. Zvláštní poděkování patří Strahovské knihovně Královské kanonie premonstrátů v Praze. Věnováno památce PhDr. Mirjam Bohatcové, CSC. (†2007).